

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. В. ЧЕРКАСОВ (Ялта)

БРАТСЬКІ ШКОЛИ У ВИСВІТЛЕННІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ СЕРЕДИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.*

У другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. вітчизняний науковий історико-педагогічний напрям розвивався переважно як описова історія створення і діяльності тих чи інших закладів освіти або стану освіти певного часу¹. В цей період було здійснено перші спроби наукового аналізу педагогічних знань минулого. І хоча у більшості праць розглядався розвиток освітньої справи в Україні в контексті загальноросійської системи освіти, серед українських діячів науки і культури поступово зростав інтерес до історії розвитку власне національного шкільництва, зокрема братських шкіл.

Церковні братства були могутнім демократичним рухом, спрямованим на боротьбу проти національного гноблення й тиску, зорієнтованим на ті основи православ'я, які відповідали ментальним якостям українського народу. Члени братств усвідомлювали, що для боротьби проти католицької експансії та польської шляхти потрібні освічені люди, які б змогли відстоювати права й інтереси українського народу. Провідним засобом цієї боротьби і були братські школи².

Типологічно література, яка була присвячена даній тематиці, розподіляється на дві провідні групи: публікації архівних документів та окремі дослідницькі праці. Останню групу можна класифікувати за трьома напрямками: дослідження з історії західноукраїнських братських шкіл, праці з ранньої історії Київської Академії та узагальнюючі монографії з історії вітчизняної освіти, які містили окремі розділи щодо історії саме братських шкіл. Розглянемо кожний із зазначених напрямів.

Наукове систематичне дослідження історії братських шкіл в Україні було розпочато в середині ХІХ ст. в працях вітчизняних істориків та археографів: Д. І. Зубрицького, Я. Ф. Головацького, І. Шараневича, О. Криловського, О. Петрушевича та ін.

Так, у 1849—1850 рр. Д. Зубрицьким (1777—1862) в “Журналі Міністерства народної просвіти” (Ч. LXII) надруковано “Літопис Львівського Ставропігійського братства” (перше видання цієї праці було здійснено у німецькому часописі “Neuestes Archiv für Geschichte Staatenkunde Literatur und Kunst” у 1830 р.).

*У межах даної статті ми не ставили за мету досягти бібліографічної повноти, а зосередили увагу лише на аналізі основних праць, присвячених братським школам, які посіли гідне місце у науковому доробку вітчизняної історико-педагогічної науки України другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Рукописна книга колишнього студента Замойської Академії М. Гунашевського, що містила цей документ, знайдена дослідником в архіві Ставропігійського братства. Вона охоплювала період з 1498 по 1649 р.³ І хоча праця галицького ученого була лише документальною публікацією і містила необроблені історичні дані в першоджерелах, сам факт її появи відіграв певну позитивну роль.

Подальше вивчення і публікації архівних джерел з історії братських шкіл було здійснено професором української мови і літератури Львівського університету Я.Ф. Головацьким (1814—1888). Дослідник, репрезентуючи народницький напрямок у висвітленні питань історичної науки, наголошував на необхідності створення українським народом власної національної системи освіти і виховання на основі досвіду та історико-культурних традицій.

Значну частину важливих джерел для вивчення історії братств ученому пощастило виявити у бібліотеці та архіві Ставропігійського інституту. Результатом його наукових пошуків стала перша в історії вітчизняної науки публікація Статуту Львівської братської школи у 1863 р. (Головацький Я.Ф. Порядок шкільний або Устав Ставропігійської греко-руської школи у Львові, 1586 р. // Галичанин. — 1863. — Кн. 1. — Вип. 1. — С. 81—91). Бажаючи детальніше передати форму рукопису, дослідник відтворив сам Статут кирилицею, а початковий аркуш — фотолітографським способом. У передмові до видання Я. Головацький, використавши відповідні джерельні матеріали, довів, що Львівське братство стало зразком для створення інших братств (Віленського, Київського, Луцького) і його статут “був наскрізь пройнятий демократичними тенденціями”⁴. Згідно зі Статутом, у братських школах існувала чітка організація педагогічного процесу, яка простежувалася вже з прийому учня до навчального закладу. Шкільні вчителі добре розуміли важливість таких дидактичних принципів, які визначали зміст, організаційні форми і методи навчального процесу (зокрема, принципи наочності, систематичності та послідовності, доступності, зв’язку теорії з практикою та життям тощо). Навчання у братській школі, відповідно до Статуту, розподілялося на два етапи: початкове і середнє. За цей період учні мали можливість ознайомитись з елементами семи вільних мистецтв, здобути основи знань з історії й географії, вивчити декілька мов, серед яких почесне місце посідала українська. Слід вказати, що в мові самого Статуту Я. Головацький побачив “усі найважливіші властивості нинішнього говору руського” (=українського)⁵. “Наші школи відрізнялись тим від польських, чеських та інших європейських, що в них не мучили дітей схоластично-варварською латинщиною, а навчали природною, народу зрозумілою мовою ... статuti наших шкіл ... стоять вище, ніж статuti багатьох училищ стародавньої Польщі, їхня наявність переконливо свідчить про високий рівень педагогічної думки України у XVI—XVII ст.”, — зробив висновок дослідник (там же).

Певну наукову значущість мала і стаття Я. Головацького “Хронологічна розпис вписаних братій колишнього братства Львівського Успенія пресвятої Богородиці, нині інституту Ставропігійського”, надрукована у “Временнике Института Ставропигийского с месяцесловом” (Л., 1863. — С. 81—91). Вона доповнила III том “Памятников, изданных Временной комиссией по разбору древних актов” (К., 1852). Дана праця містила пропущені попередніми упорядниками прізвища старійшин братств й учителів братських шкіл від 1463 до 1863 р. включно і відрізнялася ретельним документальним аналізом.

У кінці XIX ст. історією Ставропігійського братства і школи зацікавився професор Львівського університету І. Шараневич. Він одним із перших вітчизняних діячів висловив думку про необхідність систематичного вивчення братських шкіл і видання документів стосовно історії цих закладів. Ученим було розроблено план публікації матеріалів, які б висвітлили весь процес історії Ставропігії. На жаль, ця справа не була доведена до завершення. Світ побачили тільки ювілейне видання, присвячене 300-річчю заснування Львівського Ставропігійського братства і деякі інші невеликі матеріали. У 1895 р. І. Шараневич видав ще два історичних нариси: “Микола Красовський” (Л., 1886) та “Юрій Еліяшкевич” (Л., 1895). У тому ж році під його редакцією з’явилися збірники “Diplomata Statutaria” і “Monumenta Confraternitatis Stauroripighanoe Leopoliensis” (т. II. — Л., 1895), які містили чимало фактів з історії братств Західної України⁶.

До опублікованих архівних джерел щодо історії українських братств (і братських шкіл зокрема) слід також віднести створені в цей період XI і XII томи “Архива Юго-Западной России”, які видавалися Комісією по розбору давніх актів. У цих томах А. Криловським було вміщено “Акты, относящиеся к истории Ставропигийского братства”, “Протоколы, деловые бумаги Львовского Ставропигийского братства” (1599—1702), “Протоколы, деловые бумаги, переписка Львовского Ставропигийского братства, начиная с 1586 г.”. Тут же А. Криловським була надрукована і стаття, присвячена діяльності Львівського братства та історії школи при ньому. Результатом багаторічних досліджень А. Криловського стала монографія “Львовское Ставропигийское братство” (К., 1904. — XXII, 315, 231 с.).

Таким чином, завдяки зусиллям працівників державних історичних архівів на рубежі XIX—XX ст. були зібрані обширні, точні і ретельно опрацьовані дані про суспільно-політичну та культурну діяльність Львівського, Луцького, Київського та інших братств, створено сприятливі умови для подальшого вивчення їхньої історії.

Щодо причин походження братств і характеру їх діяльності в історичній науці того часу існувало декілька концепцій.

Окремі російські історики пов’язували їх виникнення з існуванням на північно-східних землях Русі давньоруських братчин (дослідження В. Ключевського, С. Соловйова та ін.). Із цієї теорії випливало, що українські братства стали безпосереднім продовженням споконвічних руських братчин, тобто не були характерним для України історико-культурним явищем. Така великодержавна проросійська теорія ігнорувала істотні відмінності в умовах існування Північно-Східної Русі та України й Білорусі, не враховувала і хронологічний фактор (як відомо, давньоруські братчини діяли переважно у XII—XIII ст., і тому про однозначну наступність між ними та українськими братствами, які виникли майже через двісті років після північно-східних, говорити досить складно).

За іншою теорією, автором якої був український учений С.Т. Голубев, братства виникли з права патронату населення над церквами, яке існувало у XV—XVII ст. (цієї точки зору дотримувалися також вітчизняні історики церкви Ф.І. Титов, М.І. Лілеєв). Проте дана теорія, яка висувала на перше місце лише теологічний елемент їхньої діяльності, не дістала подальшого розвитку внаслідок своєї однобічності.

Існувала точка зору, що витоки братств знаходяться у цехових організаціях середньовічної Європи (твори І.В. Флерова, М.О. Кояловича, І.О. Скребницького). Однак українські братства мали, як відомо, національно-релігійний характер, а ремісничі братства Європи вели переважно економічну боротьбу.

Із своєрідною теорією походження братств виступила відомий український історик О.Я. Єфіменко. Першоджерелом походження братських організацій, вважає дослідниця, було “родове братство, нижча родова група, біля якої нашаровувались інші формації родового суспільства”. Від цієї форми, на її думку, виникли і давньоруські братчини, і цехові організації, і військові братства запорізьких козаків, і німецькі гільдії. Таким чином, О. Єфіменко створила певну позаісторичну абстракцію, з якої було вилучено всі специфічні риси існуючих в різних країнах, в різні часи братств, котрі мали зовсім різні завдання (Див. праці “Южно-русские братства” // Слово. — 1880. — Кн. 9—10; “Церковные братства в Южной Руси” // Харьковський календарь. — 1883).

Особливу позицію щодо трактування питання походження братств та зокрема братських шкіл займав український письменник й громадський діяч І. Я. Франко (1856—1916). Він вважав, що історія братських шкіл і братств взагалі тісно пов’язана з чеським просвітництвом і гуситським рухом. Як вдумливий дослідник історії української культури XV—XVII ст. І. Франко правильно наголошував, що братства не мали суто релігійного характеру. Автор вказував на демократичну спрямованість братських організацій, до складу яких входили ремісники, представники козацтва, духовенства, дрібної шляхти.

У “Нарисі історії українсько-руської літератури” (Л., 1910) І. Франко розглянув поширену програму навчання в Львівській братській школі. Основне місце у ній відводилося гуманітарним наукам (слов’янська, грецька, латинська мови та їх граматики, риторика, діалектика, філософія, богослов’я, малювання та ін.). Тому твердження письменника, що Львівська школа “була не тільки початкова”, є цілком обґрунтованим. І. Франко високо оцінював шкільний статут, який встановлював контроль над школою з боку громадськості, виборність ректора і викладачів, чітко визначав обов’язки батьків, вимоги до педагогів, структуру та зміст навчально-виховного процесу⁷.

В статті “Іосиф Шумлянський — останній православний єпископ та його метрика” І. Франко яскраво показав, яких переслідувань після Брестської унії 1596 р. зазнавало Ставропігійське братство з боку єпископа Й. Шумлянського — колишнього ротмістра польської армії. Він сприяв переходу братства в церковну унію. Після цього Львівське братство втратило свою роль культурного і політичного аванпосту в боротьбі проти католицизму та унії в Галичині. Осередком православ’я та носієм української національної ідеї з початку XVII ст. стає Київ з його Богоявленським братством і школою⁸.

Використовуючи програми Львівської братської школи, І. Франко зробив висновки про демократизм і високий рівень навчання в цих закладах, підкреслив, що зміни в їх програмах зумовлювалися значним тиском з боку католицької церкви після прийняття унії 1596 р.

Серед авторів, які особливу увагу приділяли вивченню освітньої справи в Україні XVI—XVII ст., зокрема історії братської школи у Львові, був автор однієї із теорій походження братств — С.Т. Голубев (1849—1920), талановитий дослідник, професор історії Київської Академії, котрий заслужив певне визнання в наукових колах за низку праць з історії вітчизняної освіти. В рукописі “История Львовской братской школы” (Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 194, спр. 20, арк. 52) був здійснений ретельний огляд навчальної літератури Львівської школи (рукописних та друкованих книг), проаналізовано шкільний навчальний матеріал. Дослідник доводив, що навчання читанню здійснювалося буквоскладним

методом й охоплювало такі етапи: розпізнання букв без їх механічного запам'ятовування в послідовності, складання та пояснення прочитаного, міркування і розуміння. При цьому активно використовувався принцип наочності (словесна і порівняльна аналогія, зіставлення, прийом фігурального зображення букв, ілюстрація). С. Голубєв назвав Львівську братську школу осередком науки і освіти всієї Російської імперії, пояснюючи цей тезис тим, що від Львівського братства на початку XVII ст. просвіта перейшла до Києва, а звідси поширилася по всіх східнослов'янських землях⁹.

Певний інтерес мало і дослідження професора історії К.В. Харламповича (1870—1932) “Западно-русские православные школы XVI — нач. XVII ст.”. Ця праця відомого вітчизняного ученого була надрукована під час його викладацької діяльності у Казанському університеті. В монографії автор, іноді досить вільно трактуючи архівні документи, здійснив спробу викладення історії навчальних закладів, які були розташовані на терені України в період XVI — на початку XVII ст. (кафедральні та парафіяльні школи, єзуїтські, протестантські, уніатські училища, духовні семінарії, Замоїська Академія, Острозька школа, школи при церковних православних братствах тощо).

Педагогіка братських шкіл залежно від впливу на її національні надбання культурних течій, які проникали в Україну із Візантії та Західної Європи, зумовлювалася, на думку дослідника, двома періодами:

— домогілянський — перевага грецького впливу в освітній діяльності братських шкіл, елементарний рівень освіти (читання, письмо, лічба, вивчення катехізису, основи слов'янської мови тощо);

— могілянський — домінанта західноєвропейського впливу, виникнення освіти підвищеного типу (братські школи Луцька, Львова, Києва).

К. Харлампович вважав, що братські школи поєднували у собі як візантійську, так і римську культурну традицію. Проте рівень навчання в них був набагато нижчим порівняно з католицькими й протестантськими училищами. Цей факт пов'язаний із тими політичними обставинами, в яких знаходились українські землі в період польського панування, а також з цілями, які мали братські школи в процесі навчальної діяльності¹⁰.

Головною метою цих шкіл, вважав дослідник, було поширення серед народу православ'я, опір діям унії та обмеження латинської освіти в Україні. Іншою важливою ознакою братських шкіл можна вважати народність, всестановість. В той час як в єзуїтських коледжах більше піклувалися про знатних дітей, в братствах останнім не робили ніяких поступок. Це мало велике педагогічне значення. Автор наголошував: “... Та ідея рівності, яка була наріжним каменем в основі цих об'єднань, існувала і у шкільних відносинах, прищеплювала учням почуття національної гідності, патріотизму та законного демократизму...”¹¹.

Крім національного та релігійного аспекту, братські школи мали ще й суспільно-культурне значення. Вони прагнули не лише зміцнювати в своїх учнях православні переконання, а й надавати їм знання з тих дисциплін, які були б корисні для загального розвитку особистості (предмети реального циклу, кодекси етикету та норм поведінки тощо). Діяльність братських шкіл сприяла розвитку світової науки. Автор виділяв насамперед трактати з догматичного богослов'я, які були присвячені спірним питанням католицької та православної релігій, праці з історіографії й філософії, повчальну й полемічну літературу — “Апокріса”, “Пересторога”, “Палінодія”, підручники зі слов'янської філології.

У монографії К. Харламповича зібраний багатий фактичний матеріал, важливі архівні документи. Однак рівень аналітичного узагальнення цього матеріалу недостатній, бракує концептуального осмислення.

Актуальність питання створення національної української школи зумовило звертання до історії освітньо-виховної традиції письменника і публіциста Б.Д. Грінченка (1863—1910). В його працях “Як жив український народ” (Слов’яносербськ, 1900), “На беспросветном пути — об украинской школе” (Русское богатство. — 1905. — Кн. 10), “Братства і просвітня справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького” (К., 1907) у науково-популярній художній формі подавалися нариси, які висвітлювали основні віхи культурної історії України, була розроблена досить повна характеристика причин занепаду освіти та науки в Україні, вказано на взаємозв’язок політичних, соціальних і культурних проблем суспільства, показана провідна роль братських шкіл у справі збереження української шкільної традиції. Характеризуючи політичне і культурне становище, в якому опинилася Україна за часів польсько-литовської доби, Б. Грінченко писав: “Кожен народ тільки тоді може добре жити, коли він не перестає освічуватись, розумнішає і через те знає, як завести у своєму житті кращій лад...”¹². Українські братства, на думку письменника, добре усвідомлювали вагомість просвіти і науки, тому розпочали організовувати школи елементарного й вищого типу (у Києві, Львові, Луцьку, Острозі, Вільні), створювати друкарні. Характерною ознакою братських друкарень було те, що вони зосередили головну увагу на виданні не лише церковних книг, а й на шкільних підручників і методичних посібників з граматики, піітики, риторики, філософії тощо¹³.

Окреме місце серед історико-педагогічних праць XIX — початку XX ст. посіли також дослідження вітчизняних науковців С.О. Шелухіна та П. Петрушевича. У праці “Школа за 2000 років до наших часів” (К., 1911) Шелухін наголошував, що кожне окреме історичне явище слід не тільки всебічно вивчати, а й з’ясувати його відношення до арени всесвітнього історичного процесу. Аналізуючи особливості розвитку української національної школи XVI—XVII ст., автор підкреслював її релігійну свободу, толерантне ставлення до чужих переконань і порівнював братські школи зі школами в Італії, Іспанії, Франції періоду XVII—XIX ст., що знаходилися під впливом католицького духовенства. “Величезне значення має для народу його власна школа, хоч би й вузько національна... школа повинна бути тільки народною, хоч би вона була й державною...”, — зробив висновок учений¹⁴.

Розробляючи концепцію розбудови вітчизняної загальноосвітньої школи, П. Петрушевич у дослідженні “Строй и задачи народного образования у православных народов на Балканском полуострове” (К. — Тип. С.В. Кульженко. — Вып. 1—2. — 1900—1901) звернувся до історичного досвіду шкільної освіти у народів Сербії, Чорногорії, Болгарії та Румунії. Автор доводив, що саме націоналізація її є першим ступенем на шляху до державної незалежності. Учений порівняв зміст і методику навчання у братських школах України та келейних, монастирських школах, школах взаємного навчання на Балканах у відповідні періоди історії та виділив їх характерні особливості:

— в братських школах України і балканських школах головним формулюючим фактором була православна церква, яка виступала захисником національної просвіти рідною мовою, історії, літературних пам’яток тощо¹⁵;

— православні школи стали істинно народними і будувалися за національними традиціями, а не згідно з державними розпорядженнями;

— метою освіти було формування всебічно розвиненої особистості, гідного захисника і патріота рідної країни;

— школа мала здійснювати не лише навчальний процес, а й виховний (“розвивати як розум, так волю і серце”) ¹⁶.

Таким чином, на думку П. Петрушевича, досвід братських шкіл слід використовувати в сучасній народній школі.

У кінці XIX — на початку XX ст. з’явилися ще декілька загальних праць, присвячених педагогіці й історії братських шкіл (Викуль П. Київський митрополит И. Борецкий // Подольские епархиальные ведомости. — К., 1894; № 24—28; Крип’якевич І.П. Львівська Русь у першій половині XIX ст. // Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. Т. LXXVII. — Л., 1907 та ін.).

Більшість монографій з історії Києво-Могилянської Академії, які виходили у кінці XIX — на початку XX ст., було присвячено вже післямогилянському періоду, тобто коли академія одержала офіційний статус вищого навчального закладу (Мочульский В. Просвещение на юге России в царствование Екатерины II. — Одесса, 1897; Вишневский Д. Киевская Академия в первой половине XVIII ст. — К., 1903; Петров Н. Киевская Академия в царствование императрицы Екатерины II (1762—1796). — К., 1906; Титов Ф.І. Стара вища освіта в Київській Україні. — К., 1924 та ін.).

Але з’являлися праці, де було висвітлено і більш ранній період історії існування саме Київської братської школи. Серед них слід відзначити: Полетика Г. Записки о начале Киевской Академии // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — 1757. — Т. XI (до речі, це одне з перших історико-педагогічних видань, присвячених взагалі братським школам); Миллер і Рубан В. О Киевских училищах // Старина и новизна. — 1773. — Ч. II; Болховитинов Е. Краткое сведение о начале Киевской Академии // В Приложениях к “Описанию Киево-Софийского собора и киевской епархии”. — К., 1825; Максимович М. О первых временах Киево-Богоявленского братства. — К., 1869; Линчевский М. Педагогия древних братских школ // Труды Киевской духовной Академии. — 1870. — № 7—9; Мальшевский И. Заметки по поводу мнения, будто патриарх Иеремия посещал Киев в 1588 или 1589 г. // Труды Киевской духовной Академии за декабрь 1885 г.; Голубев С. История Киевской духовной Академии. Период домогилянский. Вып. 1. — К., 1886. — 352 с.; Лебединский П. По вопросу о начале Киевской Академии: Ответ С. Голубеву // Оттиск из февральской книжки “Киевская старина” за 1885 г.; Соболевский А. История Киевской духовной Академии. Вып. 1 “Период домогилянский” С. Голубева (рецензия) — К., 1886 // Вырезка из журнала Министерства народного просвещения. — Ч. ССЛ. — Отд. 2; Оглоблин И. Арсений Элассонский и его описание путешествия в Московию // Историческая библиотека. — 1877; Мухин Н. Киевский братский училищный монастырь: Исторический очерк. — К., 1895 та ін.

У деяких з цих праць історія Києво-братської школи була представлена у вигляді короткого хронологічного огляду або статистичних нарисів по навчальних роках (твори Миллера і В. Рубана, М.О. Максимовича). В інших лише розглядалося питання про час створення братської школи у Києві (праці І. Малишевського, І.Н. Каманіна).

Майже до 70-х рр. XIX ст. автори на основі аналізу історичних документів і джерел будували схему фактів і подій, яку пізніше в інших дослідженнях використовували з незначними варіаціями ті історики, які займалися питаннями братських шкіл України ¹⁷.

Винятком була лише монографія вищезазначеного професора історії Київського університету та Духовної Академії С.Т. Голубєва, яку автор цілком присвятив історії Києво-братської школи.

“История Киевской духовной Академии...” С.Т. Голубєва — це перший випуск фундаментального дослідження з історії Києво-Могилянської Академії, яке задумав, але, на жаль, не здійснив автор. Його точка зору була покладена в основу сучасного уявлення про київську братську школу, згідно з якою школу засновано у 1615 р. на Подолі водночас із Богоявленським братством. С. Голубєв був автором також інших праць з історії братських шкіл і Києво-Могилянської Академії (Киевский митрополит П. Могила и его сподвижники // Материалы для истории западно-русской церкви. — Т. 1. — 1891. — 83 с.; т. 2. — 1898; Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII ст. — К. — 1901. — 101 с.). У цих творах досліджувався історичний шлях, який здійснила Києво-Могилянська Академія майже за 300 років існування, подавалися біографії і педагогічні характеристики ректорів і викладачів школи та Академії другої половини XVII — початку XVIII ст., розглядалася структура, зміст, методи і принципи освіти і виховання учнів, здійснювався аналіз посібників, за якими навчалися студенти. Дослідження містило багатий фактичний матеріал, описувало чимало цікавих засобів навчально-виховного процесу в братській школі та академії. Наприклад, Голубєв писав, що в класі учні сиділи так: кращі займали парти попереду поблизу наставника (це був *senatus*), інші, залежно від успішності — посередині або позаду. Для забезпечення духу змагання дозволялося на письмових вправах робити помітки чи додавати записки, в яких визначали колегу, з котрим бажали вступити в конкуренцію за успіх в тому чи іншому навчальному предметі. Для того, щоб привчити учнів розмовляти один з одним латинською, в граматичних класах існував так званий *calculus* — довгий аркуш паперу в дерев'яній скриньці. Цей *calculus* передавали від учня до учня за відповіді не латинською чи латинською, але з помилками. Той, у кого ця скринька залишалася протягом доби, звався ледачим і цей факт записувався на *calculus*. В середніх та вищих класах одним з головних засобів успішного навчання були диспути. Вони могли бути приватними, домашніми і публічними. Диспути торкалися питань богослов'я і філософії. В них брали участь тільки найкращі студенти, які готувалися до цього іспиту професорами академії¹⁸.

Широке відображення дістала проблематика історії братських шкіл України також в узагальнюючих працях з історії педагогіки, які були створені в кінці XIX — на початку XX ст.

Найбільш повно і послідовно педагогіку братських шкіл дослідив вітчизняний вчений, викладач Глухівського учительського інституту М. І. Демков (1859—1939) в “Истории русской педагогики”, ч. 1, яка вийшла у Москві у 1896 р.¹⁹ У цій праці автор присвятив братським школам п'ять розділів: 1. Південно-західні братства і школи XVI—XVII ст. 2. Статут Луцької школи. 3. Посібники братських шкіл і навчальні дисципліни в них (предмети). 4. Києво-братське училище і Києво-Могилянська Академія. 5. Стан Південно-Західної просвіти і діячі просвіти у XVII ст.

М. І. Демков у дослідженні робить висновок, що братські школи були альтернативними латинським греко-слов'янським загальноосвітнім навчальним закладам православного спрямування з викладанням у них європейського курсу семи вільних наук. Але санкціонуючи вивчення “*trivium et quadrivium*”, шкільний статут головне місце відводив питанням морального і духовного розвитку учнів, оскільки просвіта без цього розвитку не була б повноцінною. При цьому велике значення надавалося мораль-

ному обліку викладачів (для них існували також окремі правила, в яких були зібрані вимоги до викладачів та їх обов'язки). Цікаво, що нові учні в школі під керівництвом викладача обирали потрібні їм дисципліни для студіювання. Це не стосувалося лише тих учнів, яких батьки спрямували на вивчення спеціальних предметів, але й вони при бажанні мали можливість звертатися до вчителя за допомогою у виборі більш корисної для них науки. Якщо потім траплялася відмова від навчання за бажанням учня чи батьків, останні повинні були забирати учня “не через інших, а особисто, при тих же свідках, при яких віддавали його вчитися”, для того, щоб своїм вчинком не образити себе самого, учня і вчителя, у якого був забраний учень²⁰.

У 1916 р. в Києві з'явилися праці відомого вітчизняного фахівця з історії педагогіки В.П. Роднікова “Нариси з історії російської педагогіки” та “Історія педагогіки загальної та російської”. В. Родніков (1879—1943) вважав, що після монголо-татарської навали і початку збирання земель Московщиною розвиток освіти активно продовжувався лише на території Південно-Західної Русі (в Україні). В цьому процесі автор виділяв два етапи: 1. Освіта братських шкіл греко-слов'янського типу. 2. Освіта Києво-Могилянської Академії латино-польського типу.

Виховуючим ідеалом братських шкіл було створення гідного захисника рідної землі і віри. Характер виховних засобів мав ґрунтуватися на принципі “людяності” (гуманності). Недоліком Києво-Могилянської Академії XVII ст. автор вважав те, що вона копіювала єзуїтську педагогічну систему. Тому виховання перетворювалося на створення дисципліни, яка, замість морального розвитку, мала метою лише забезпечення зовнішнього і внутрішнього порядку, субординації. Але братські школи і Києво-Могилянська Академія справили значний вплив на розвиток освіти в Російській імперії та підготували реформи в освіті епохи Петра I²¹.

Серед узагальнюючих праць з історії педагогіки початку ХХ ст., в яких відображалася історія братських шкіл і початковий період розвитку Києво-Могилянської Академії (до 1701 р.), слід зазначити і підручник приват-доцента університету св. Володимира О.Б. Селіхановича “История педагогика (на Западе и в России)” (Петроград—Київ, 1917). Ця праця, на відміну від монографій М.І. Демкова та В. Роднікова, мала вигляд більш самостійного дослідження. Розвиток педагогічних систем автор викладав на загальному фоні культурного і духовного життя суспільства, приділяв багато уваги розвитку освіти та історії виховання в Україні за часів Київської Русі і польсько-литовської доби. Але О.Б. Селіхановичем були допущені і деякі історичні помилки. Наприклад, автор зазначав, що братські школи створені греками, які виконували і ролі викладачів при цих навчальних закладах; організація, програма, зміст і засоби викладання дисциплін у Києво-Могилянській Академії були повністю запозичені з єзуїтської системи²².

Таким чином, наукова спадщина українських вчених ХІХ — початку ХХ ст. засвідчує багатоплановість їх інтересів, глибоку обізнаність в питаннях вітчизняної історії, археографії та історії культури. Кожне із зазначених вище досліджень заслуговує на окреме ґрунтовне вивчення, оскільки воно не лише містить досить цікаву, маловідому інформацію, а й дає можливість краще з'ясувати підходи та методологічні принципи, якими керувався автор, визначити характерні особливості історико-педагогічних пошуків.

Слід вказати на значну увагу авторів до першоджерел. Більшість учених, перебуваючи під впливом історико-критичного методу Л. Ранке

(1795—1886), постійно підкреслювали, що сам процес досліджуваної роботи повинен ґрунтуватися на осмисленні першоджерел, а не на їх копіюванні. При цьому від вченого вимагається робити узагальнення, виявляти в кожній дрібниці типове. Але разом з цим трактування фактів не повинно підганятися під задалегідь вироблену теоретичну концепцію (С.Т. Голубєв, М. І. Демков).

Треба також зазначити, що переважна більшість праць мала взагалі фактологічний, описовий характер. Торкаючись питання історії братських шкіл, автори прагнули насамперед охарактеризувати релігійний аспект їхньої діяльності, звужуючи тим самим історичне значення цих закладів у боротьбі за політичні й національні права українського народу (тут своєрідним винятком стали праці С. Шелухіна і Б. Грінченка). Дослідники не ставили завдання окреслити зміст і значення окремих педагогічних систем, зробити відповідні висновки, зв'язати педагогічну історію із загальними соціокультурними процесами в суспільстві. Тому характеристика братських шкіл у дослідженнях зводилася, головним чином до опису предметів, які вивчалися, освітніх шкільних течій, що здійснили свій вплив на братські школи України, аналізу основних підручників та посібників, за якими велась освітня робота, тощо. При цьому певна частина праць містила факти й оцінки, що переходили з одного видання до іншого.

Характерним було й те, що дослідники, які старанно розбирались у величезній кількості джерел, полемізуючи один з одним відносно окремих деталей з історії братських шкіл, не приділяли достатньої уваги взаємовпливу педагогічної концепції Я.А. Коменського та братських шкіл України. Так, К.В. Харлампович, наводячи у своїй праці сотні прізвиськ, назвав Я.А. Коменського лише один раз (серед незначних німецьких педагогів, таких як Неандр, Штерм, Тортцендорф, з якими разом “чеський учений обґрунтував основи наукової педагогіки”). Разом з тим, на думку Харламповича, справжнім реформатором школи був М. Лютер. Таким чином, у наукових колах складалося хибне враження, ніби Я.А. Коменський виступав лише як коментатор або послідовник справи німецького протестанта²³.

Подібні факти, безумовно, можна пояснити тим, що вітчизняна історія педагогіки перебувала ще на початковому етапі власного розвитку. Однак створення об'єктивної цілісної картини генези українського історико-педагогічного процесу було б неможливим без детального вивчення його окремих складових, у тому числі історії братських шкіл.

¹ Г у п а н Н. М. Проблеми розвитку школи в Україні Х—XVIII ст. у творах вітчизняних істориків педагогіки другої половини XIX — початку XX ст. // *Історія в школі*. — 1999. — № 5. — С. 2—6.

² Ч е р н о в Ю. Братські школи України XVI—XVII ст. як унікальне явище народної творчості в системній організації педагогічного процесу // *Шлях освіти*. — 2001. — № 1. — С. 40—44.

³ М и т ю р о в Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI—XVII вв. — К., 1968. — С. 17.

⁴ М а т и с я к е в и ч З. Український археограф Я.Ф. Головацький. — К., 1993. — С. 10.

⁵ Там же. — С. 11.

⁶ М и т ю р о в Б. Н. Указ. соч. — С. 22.

⁷ С м а л ь В. З. Педагогічні ідеї Івана Франка. Дис... канд. пед. наук. — К., 1962. — С. 233.

⁸ Там же. — С. 235.

⁹ Г о л у б е в С. Т. История Львовской братской школы // *Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського*, ф. 194, № 20, 52 арк.

¹⁰ Х а р л а м п о в и ч К. В. Западнорусские православные школы XVI — нач. XVII вв., отношение к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. — Казань, 1898. — С. 474.

¹¹ Там же. — С. 475.

¹² Г р і н ч е н к о Б. Д. Братства і просвітня справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького (К., 1907). — Між двох вогнів. — К., 1996. — С. 225.

¹³ Там же. — С. 257.

¹⁴ Ш е л у х и н С. Школа за 2000 лет до наших дней. — К., 1911. — С. 11.